

Pál József: *1790. Határ és szabadság az irodalomban*

A neoklasszicizmus hazai és európai irodalmában otthonosan mozgó szegedi tudós-professzor legújabb kötetében az 1790-es dátumhoz kötődő irodalmi és művészeti jelenségeket poétikai, politikai, történelmi, eszmetörténeti, filozófiatörténeti, esztétikai összefüggések alapján tárgyalja. A kiemelt évszám szimbolikus jellege arra utal, hogy a könyv nem pusztán egyedi jelenségekkel foglalkozik, nem egyetlen év áttekintését, naplózását tartalmazza, hanem az európai szellem kalandozásainak az 1790 előtti és utáni évtizedeket magában foglaló periódusát vizsgálja. Pál József munkájának bevezetőjében utal arra, hogy a világtörténelemben mérföldkönek tekintett évszámhoz, 1789-hez hasonló jelentőséggel rendelkezhet „a forradalomra következő év”, amikor „a francia felvilágosodás filozófusai által képviselt és európai kiterjedésű tudat először került mély válságba önmagával, pontosabban a valóságban való működésével, hatásával. [...] A tudományok által is támogatott, ésszerűsége alapuló nagyszerű és haladó eszmék sorra megbuktak az emberi természetben, a történelmi realitáson.” (8.) Vagyis: az 1789-iki francia forradalmat előkészítő bölcseleti gondolkodás a revolúció váratlan és egyre embertelenebbé váló fejleményeinek következtében rövid időn belül talaját veszítette, s elvei felülvizsgálatára, új utak keresésére (vagy régebbiek ismételt bejárására) kényszerült. Pál József azt igyekszik bemutatni, hogy a korabeli szellemi áramlatok milyen folyamatai álltak/állhattak a változások hátterében, s maguk a változások milyen tartalmakkal telítődtek/telítődhettek, miként zajlottak le.

Nem volna alaptalan ezek után azt tételeznünk, hogy a bevezetőben megfogalmazódó szerzői szándék szerint korszakmonográfiával vagy – pontosabban fogalmazva – egy korszakváltásról szóló monográfiával lesz dolgunk. A kötet olvasása során azonban úgy tűnik, hogy az egyes fejezetek közti változékony kapcsolatok, illetve a fejezetek tárgyi és módszertani arculatában mutatkozó devianciák nem mutatnak egyértelműen a megszerkesztettségnek ebbe az irányába. Maga a szerző is elbizonytalanítja a műfaji egyértelműség iránt igényt formáló olvasót, amikor előszavában többfajta elnevezéssel illeti írását/írásait: „A kötet a határ és a szabadság problematikáját nem elsősorban történelmi-politikai szempontból vizsgálja, bár gyakran találhatók benne ilyen utalások. A *tanulmány* ennél általánosabb szempontból tárgyalja

a kettő viszonyát. [...] Az elemzések középpontjában irodalmi, művészeti és [...] zenei mű, művek állnak.” (12.) Az általam kurzívval kiemelt kifejezések a megszerkesztettség eltérő változataira utalnak, ugyanazt a szövegcsoportot három különböző műfaji vagy strukturális jellegzetességgel hozzák összefüggésbe: az első kifejezés e szempontból a tartalmi semlegességre, a második az argumentatív koherenciára, a harmadik pedig interpretációk mellérendeltségére utal. Emiatt nehéz eldönteni, hogy az olvasó monográfiát, kézikönyvet vagy éppen tanulmánygyűjteményt tart a kezében, ugyanis mindhárom változat mellett és ellen is sorolhatók érvek. Monografikus jelleget a fejezetek közti tárgyi érintkezések, átfedések, illetve az ezek háttérben álló szerzői intenciók hasonlóságai kölcsönözhetnek a könyvnek. A tanulmánygyűjtemény műfaját támogatja egyrészt az a tény, hogy a szerző az elmúlt bő két évtizedben napvilágot látott írásaiból válogatta össze kötetét. Vagyis: egy tudományos pályaszakasz összefoglalására törekszik. Másrészt pedig a könyv egyes szakaszai közötti argumentatív kötelékek nem elég szorosak ahhoz, hogy a folytonosság illúzióját megteremtsek (az olvasó *A „megbilincselte költészet” küzdelme, a Hermész és Orpheusz nevével és a Művészeti ágak szinergiája* című szakaszok közt szinte alig talál közvetlen összefüggéseket). A kézikönyvszerűség illúzióját az egyes témák anyagának mennyiségéhez és az anyag feldolgozásának mikéntjéhez kötődő enciklopédikus jelleg, a teljességre törekvés autoritáriális szándéka keltheti az olvasóban. Az univerzalisztikus szemlélet leginkább a fogalomértelmezést tartalmazó fejezetekben (ilyen *A határ szó jelentéséről a 18. század második felében*) és a szabadság terminusának számos jelentésrétegét kibontó, több fejezeten átívelő bekezdésláncolatban mutatható ki, de a kötetnek néhány bölcseletvagy eszme-, illetve politikatörténeti narratívájában is. Ez utóbbi példák közé sorolható a hermetizmus históriáját, a lélek halhatatlanságának az antikvitástól a 18–19. század fordulójáig tartó történetét vázoló fejezet (*Hermész és Orpheusz nevével*) és a Róma történetét elbeszélő *Elvágyódás. Roma aeterna* című szakasz.

A műfajiságra vonatkozó receptív dilemmákat nem hagyhatjuk figyelmen kívül, ugyanis a könyv tárgyi centrumainak kijelöléséhez kapcsolódó változékonysággal is összefüggésben vannak. Miről is van szó? A *Bevezető* előbb idézett gondolataiból és az elemzések ismeretében talán nem túl nagy merészség levonni azt a következtetést, hogy Pál József könyvének két, hol egymással érintkező, hol pedig egymástól elváló témája van: az első a periodizáció és a korszakváltás 18. századi jelensége, a másik pedig a „határ és a szabadság problematikája”. Az érintkezés olyan fejezetekre, alfejezetekre, bekezdésekre jellemző, amelyekben a *határ* és a *szabadság* terminusainak jelentésére vonatkozó reflexiók szerves összefüggésben állnak a felvilágosodás korának filozófiai, esztétikai, eszmetörténeti, irodalmi változásaival, az elválás pedig ott, ahol ezek az összefüggések háttérbe szorulnak. A könyv előbbi részeihez tartoznak *A határ szó jelentéséről a 18. század második felében* című fejezet azon passzusai, amelyek a két fogalomnak az *Encyclopédie*-ben rögzített jelentésrétegeit, szinonimáit és ezek 18. századi bölcseleti kontextusait tárgyalják, de ide sorolhatók *A „megbilincselte költészet” küzdelme* című szakaszból a zseni és a szabadság korabeli viszonyát érintő fejtegetések, illetve az *Utazási irodalom* és az *Élet és halál között* egyes bekezdései is. Az elválás részben olyan eszme-, kultúr-, filozófia- és irodalomtörténeti okfejtésekre jellemző,

amelyekben nem a 18. század, hanem az antikvitás, a középkor vagy a reneszánsz kerül az elemzés középpontjába. Emellett olyan szövegrészek is e jelenség körébe sorolhatók, amelyekben a *határ* és a *szabadság* terminusai nem a könyv középpontjában álló évtizedek történeti szegmentálásához illeszkedő jelentésben állnak, hanem a személyes identitás metamorfózisainak vagy asztrológiai, bölcseleti, poétikai, kulturális változásoknak a modellálásában töltenek be nyelvi funkciót. Ha tanulmánygyűjteményként olvassuk Pál József kötetét, akkor ezt a jelenséget nem tekinthetnénk problematikusnak, ha viszont monográfiának, tekintjük akkor igen, ugyanis az utóbbi műfajtól elvárható (lenne), hogy saját fogalomképzését rendszerezze, egységesítse, vagy legalább reflektáljon a rendszerezés vagy egységesítés kérdésére. Mindemellett szeretném aláhúzni, hogy a reflektáltság hiánya nem róható fel a szövegnek, nem kezelhetjük fogyatékosággként, hiszen úgy is tekinthetünk rá, mint a befogadót produktív részvételre ösztönző diszkurzív kezdeményezésre. Így a műfaj nem a szerzői intenciók közé tartozó jelenségként, hanem olvasásalakzatként értendő. Vannak ugyan Pál József könyvében olyan fogalmi disszonanciák, amelyek a műfajiság kérdése felől nem teljesen oldhatók fel, számottevő jelentőséggel azonban nem rendelkeznek. Csak a példa kedvéért: a *haladás* alakzatának előfordulási helyeire koncentrálok olvasóban kisebb zavar keletkezik, amikor a fogalom autentikus környezetei mellett olyan szöveghelyekre bukkan, ahol a fogalomhasználat többé-kevésbé anakronisztikus. A 18–19. század filozófiai, politikai, történelmi (ön) jellemzéséhez szervesen hozzátartozik ez a – Reinhart Koselleck szavával élve – „Bewegungsbegriff”, hiszen, mint köztudott, Immanuel Kant alkotta azt meg, s az újkori időfelfogás francia forradalom utáni tapasztalatának nyelvi készletéhez szorosan hozzátartozott. Ahhoz a kontextushoz viszont, amelyben középkori téma magyarázatára használja a szerző, aligha tűnik odaillőnek: „Dante valóban nem lehetett sikeres politikus. Szerinte az ember sorsa Isten kezében van, ő gondoskodik a világ alakulásáról, ő jelöli ki a haladás útját.” (23.)

Mint már említettük, a könyv egyik célkitűzése az 1790-es dátum korszakváltó jelentőségének kimutatása. Ahhoz, hogy e recenzió olvasója is valamelyest érezkelje a kérdéses év filozófia-, irodalom-, eszme-, politika- és kultúrtörténeti súlyát, érdekes – a teljesség igénye nélkül! – a Pál József könyvében előforduló, 1790-hez kötődő eseményeket felvázolni. Mi történik ebben az esztendőben a nagyvilágban és honunkban? Bécsben bemutatják Mozart és Da Ponte harmadik közös művét, a *Così fan tutti*t; megjelenik Kant műve, *Az ítélőerő kritikája*; napvilágot lát Edmund Burke *Tőprengések a francia forradalomról* című történelmi munkája; Ippolito Pindemonte publikálja *Abaritte* című önéletrajzi utazási regényét; Alessandro Cagliostro az inkvizíciónak köszönhetően börtönben ül és ítéletét várja; megjelenik Alekszandr Nyikolajevics Ragyiscsev *Utazás Pétervárról Moszkvába* című utazási regénye és Goethe *Faust*, *tördéke*. A honi érdekeltségű események a következők: meghal II. József; útjára indul Kazinczy *Orpheusa* (a folyóiratban megjelent és a Pál József által hivatkozott írásokat külön nem említem); huszonöt évnyi szünet után megnyitják az országgyűlést; megjelenik Decsy Sámuel *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv* című alkotása; Görög Demeter és Kerekes Sámuel pályázatot írnak ki a magyar nyelv művelésének témájában, majd az eredményről *A magyar nyelvnek a magyar hazában*

való szükséges voltát tárgyazó hazafíui elmélkedésekben adnak tájékoztatást; Kelemen László társaival Pesten megszervezi az első magyar szintársulatot; Batsányi János megírja a *Tekintetes nemes Abaúj vármegye örömnepére* című költeményét; megjelenik Gvadányi József *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* című alkotása. A felsorolt események valóban kitüntetett évvé formálják a mai olvasó számára 1790-et. Kitüntetett és egyben változékonyra is, hiszen egymástól hol lényegesen eltérő, hol pedig egymást feltételező történések, folyamatok keresztesződnek ebben a kronológiai centrumban. Annak ellenére, hogy a párhuzamosan vagy egymást követően zajló események szinte mindegyikében van valami fordulatszerű, valami korszakváltásra utaló mozzanat (aligha vonhatjuk kétségbe, hogy Kant *Ítéleőrőjének* és Kazinczy folyóiratának születése, illetve II. József halála komoly változásokat eredményezett: az első az esztétika, a második a magyar irodalmi közélet és folyóirat-kultúra, a harmadik pedig többek között a korabeli nemzetpolitika területén), azt kell mondanunk, hogy az 1790-es dátum Pál József kötetében nem jelöl egyértelmű, határozott és stabil fordulópontot. Ha megfigyeljük, hogy az évszámon innen és túl milyen kronológiai távolságokig jut el elemzéseiben a szerző, azt látjuk, hogy – eltekintve az antikvitásra (Platón) és a középkorra (Dante) való többszöri utalástól – a tárgyi horizontok Voltaire-től Schopenhauerig, Miltontól Byronig, Tassótól Alfieriig terjednek. Ennek ismeretében megkockáztatható a feltevés: az 1790-es dátum diszkurzív funkciója a kötetben legalább három szegmensre bontható. Az első esetben olyan láthatatlan „fordulat”-ként íródik be a 18. század utolsó és a 19. század első évtizedei közé eső időszakot tárgyaló narratívákba (A *„megbilincselte költészet” küzdelme* című fejezet talán a legmeggyőzőbben mutatja az évszám eme funkcióját), amelyhez kötődik ugyan a kérdéses évben bekövetkezett egyedi esemény, de ennek a vázolt folyamatokban betöltött szerepe a strukturális változások vagy a középtávú folyamatok tekintetében nem releváns. A második esetben viszont éppen ennek az évnek az eseményei kerülnek az elemzés középpontjába, viszont az általuk képviselt tartalmak együttesen nem mutatnak a korszakváltás irányába. Ezt a változatot leghatározottabban az *Utazási irodalom* című fejezetben fedezhetjük fel, mert centrumában két 1790-ben napvilágot látott alkotás áll: Ragyiscsev-től az *Utazás Pétervárról Moszkvába* és Gvadányitól az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása*. Az orosz szerző II. Katalin uralkodása utolsó éveinek egyikében írott művében olyan eszméket tesz magáévá, amelyeknek megvalósulása esetén alapjaiban rengett volna meg a cári önkényuralom avitt szellemisége, közvetlen hatás hiányában viszont ideái nem válhattak a vele egyidejű szemlélő számára korszakváltóvá. Az interpretáció utóidejűsége felől – a 18. századhoz forduló mai tekintet tisztabban látásának köszönhetően – valóban felvethető Ragyiscsev esetében egyfajta eszmetörténeti periódushatár, de Gvadányi művével együtt aligha, hiszen az „utazási irodalom” gyűjtőnév alá sorolható műcsoport(ok) vagy műfaj(ok) történetében a *Falusi nótárius* különösebb újdonságot nem hozott. Ezt maga Pál József is elismeri, amikor kijelenti: „Ez a szöveg az útleírások legegyszerűbb fajtájából való.” (163.) Célszerűbbnek tűnt volna Ragyiscsev magyar párhuzamaként a *Tariménes utazását* említeni, de ha jól meggondoljuk, erre két szempontból sem adódhatott volna lehetőség. Először: Bessenyei György nem 1790-ben írta művét. Másodszer: amikor

megírta, nem jelent meg, tehát teljesen ismeretlen és hatástalan maradt a maga korában. Az 1790-es év funkciói közül a harmadik járul talán hozzá leginkább a kötetbéli diszkurzív határszerűség illúziójához. A szerző azon vizsgálódásai, amelyek a 18. század második felében vagy utolsó harmadában végbemenő strukturális változásokra reflektálnak, a három szegmens argumentatív tálalása közül talán a legmeggyőzőbbek. Aligha vonhatjuk kétségbe – hogy egy példát idézzünk a könyv 90. oldaláról – a *Kazinczy Orpheusáról* és sok másról is szóló alfejezetben foglaltak végkövetkeztetését („1790-ben [...] embrionális állapotban már létezett a magyar irodalom folyóirat- és intézményrendszere, tudományos akadémiaja, történettudománya, nemzeti színháza”), ha figyelemmel kísérjük az ahhoz vezető interpretációs utat.

Pál József új könyve rendkívül nagy és szerteágazó ismeretanyagot mozgat meg irigylésre méltó magabiztossággal. A kötet témáit meghatározó horizontok tágasságának köszönhetően szinte minden olyan olvasó talál magának hasznosítható tapasztalatokat, aki a 18–19. század fordulójának évtizedeit vezérlő bölcséleti, poétikai, politikai, esztétikai és egyéb kérdések iránt érdeklődik.

(*Akadémiai, Budapest, 2012.*)